

ПОЗИТИВНА ОСОБИСТІСНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ПІДЛІТКА З НУКЛЕАРНОЇ СІМ'Ї

У представленій статті йдеться про структурні особливості і зміст позитивної особистісної ідентичності підлітків із сучасної нуклеарної сім'ї. Автор звертає увагу на те, що нуклеарна сім'я є провідною, соціально визнаною сучасною моделлю, яка складається з батьків і дітей, останні з яких перебувають на утриманні в перших і не перебувають у шлюбі. Застосувавши процедуру факторного аналізу даних, авторка наводить детальний опис змісту особистісної ідентичності позитивного типу.

Ключові слова: позитивна особистісна ідентичність, підлітки, нуклеарна сім'я, відрефлексоване самоставлення, ідентифікація, самокатегоризація, шляхи саморозуміння, саморефлексія, сенсожиттєва потреба у результатах.

Постановка проблеми

В якому віці людина здатна сформувати особистісну ідентичність позитивного типу? Що взагалі приховується під цим феноменом сьогодні? Дія яких механізмів призводить до формування структурного змісту і особливостей реальної усвідомленої позитивної особистісної ідентичності? Яка роль в цьому батьківської сім'ї, нуклеарної зокрема?

Загальні відповіді на деякі аспекти цих запитань (передусім щодо особистісної ідентичності) можна знайти в роботах таких відомих дослідників як Е. Еріксон, Дж. Марсія, Д. Мід. Поряд із цим, соціальні перетворення в цілому, сімейному житті зокрема, зробили значущий вплив на формування і розвиток особистості, її ідентичності. Сімейний вплив часто перевершує вплив інших соціальних інституцій у вихованні дитини. З огляду на це надзвичайно актуалізується й проблема сімейного релятивізму у формуванні особистісної ідентичності.

Результати теоретичного аналізу

Сьогодні відмічається загальна лібералізація і демократизація сімейного укладу (панує прокреативна етика, спостерігається значна кількість когабітаційних пар і т. д.), особлива значущість соціально-економічних умов життя (С. Девятих), зміна розподілу влади (наприклад, домінування матері за В. Дружиніним). Поряд із цим, батьківство (чоловічий аспект) порівняно з материнством є ще більш соціально обумовленим, варіабельним феноменом (І. Кон). Внутрішньосімейні, насамперед дитячо-батьківські стосунки на сучасному етапі істотно деформовані та формалізовані, спостерігається взаємовідчуження батьків і дітей, хоча має місце й думка, що в пострадянській сім'ї, навпаки, простежується загальна тенденція зближення між ними (О. Маховська).

Звертає на себе увагу той факт, що в усіх індустріальних суспільствах переважаючою, базовою, простою, стандартною, соціально визнаною сучасною моделлю сім'ї вважається нуклеарна, яка складається з батьків і дітей, останні з яких перебувають на утриманні в перших і не перебувають у шлюбі. Нуклеаризація супроводжується такими особливостями, як нуклеарне спілкування (емоційна взаємозалежність) з одночасною індивідуалізацією ролей (симетрія чоловічої і жіночої моделі поведінки в сім'ї), малодітністю, більшою зайнятістю жінки поза сім'єю, переходом від системи покарань і заохочень носіїв відповідних ролей до системи морального оцінювання, моральної дискусії, самооцінювання та самовиправдання і т. д.

Ф. Барський, Г. Джилетт, Р. Харре зазначають, що оптимальним для дослідження ідентичності загалом та особистісної зокрема є період, коли особистість тільки-но потрапляє до нового соціального середовища, де їй потрібно самовизначитися та сформувати власні способи самопрезентації, наповнити змістом свій внутрішній простір [2; (цит. за [7])]. Старший підлітковий і молодший юнацький вік саме і є такими періодами. Це періоди "самостандартизації", "екзистенційної кризи" сенсу життя та усвідомлення своєї унікальності, "ідеологічної психіки", трансценденції та сенситивності, "категоріальної фази", яка супроводжується постійним переміщенням від однієї категорії до іншої. Водночас окремі дослідники відзначають і той факт, що в підлітковому віці "Я-концепція", особистісна ідентичність залишаються чимось поверхневим і синкретичним (Р. Бернс).

Праці К. Абульханової-Славської, Л. Божович, Л. Виготського, Д. Ельконіна, А. Петровського, С. Рубінштейна, В. Слободчикова та ін. указують на важливість формування саме в цьому віковому періоді певної аксіологічно-сміслової системи, її атрибутивної складової, тобто т. зв. "практичної свідомості". Ще Ч. Кулі та Дж. Мід зазначали, що ознакою самосвідомості людини є поява в неї можливості стати на місце інших, засвоїти перспективу в сприйманні та оцінці власних характеристик [(цит. за [10]); 14].

Стосунки підлітків і дорослих у соціальному просторі створюють нову унікальну панораму соціальної площини їхньої життєдіяльності, формування особистісної ідентичності перших. На цій стадії розвитку людина здатна долати внутрішній конфлікт завдяки сформованому рефлексивному самосприйманню, проявляти різну перцептивну, інтеракційну та комунікативну складність у міжособистісних стосунках, які виявляються у відповідних характеристиках (наприклад такі як взаємність, автономія, співчутливість).

Одним з аспектів формування ідентичності дитини в підлітковому віці можна вважати стабілізацію уявлень про себе та порівняння власного "Я" з іншими соціальними образами. Іншими словами, вік і відповідна йому соціальна ситуація, "соціальні оазиси", точки дозрівання – органічна, статева, соціальна – це провідні джерела розвитку особистості, формування її особистісної ідентичності.

Особливості розвитку підлітків полягають насамперед у тому, що зменшується роль батьківської, зокрема нуклеарної, сім'ї, хоча вона залишається важливою соціальною референтною групою, впливовим соціальним контекстом (поява нових агентів не свідчить про обов'язкове зменшення батьківського впливу). Також відбуваються зміни й у їхній саморегуляції, системі міжособистісних стосунків, механізмах розвитку, зокрема тих, що стосуються ідентичності, яка стає більш диференційованою або взагалі формується за новою схемою і т. д.

Загалом, становлення психосоціальної ідентичності лежить в основі феномена підліткової самосвідомості: 1) усвідомлення часової протяжності особистого "Я" (дитяче минуле, яке визначає проєкцію себе на майбутнє); 2) усвідомлення себе як такого, що відрізняється від інтеріоризованих батьківських зразків; 3) реалізація системи вибору, яка забезпечує еклектику особистості [4; 6; 9].

При цьому підліток у своїх ідентифікаційних стратегіях як важливих внутрішніх детермінантах свого соціального самовизначення займає або активну життєву позицію, або інфантильну, або соціально апатичну, або соціально надмірно стриману. Бо підлітковий вік, як зауважував К. Левін, – це й "когнітивний дисбаланс", і маргінальне становище, й орієнтація у світі дорослих, і вибір цінностей, і конструювання життєвих планів та цілей.

На противагу кризовій ідентичності дослідники характеризують реальну позитивну (досягнуту, усвідомлену, конструйовану) особистісну ідентичність у параметрах гнучкості, позитивного самоставлення та самооцінювання, адаптивно-сприйнятливою позитивного змісту і т. д. [11; 12; 13; 14]. Поряд із цим, дослідники застерігають від того, що ідентичність може набувати амбівалентної сутності, проявляючи одночасно динамічність-константність, стійкість-нестійкість, відкритість-закритість і т. д. (І. Середницька).

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлює мету нашого дослідження – вивчення структурного змісту і особливостей позитивної особистісної ідентичності підлітків із сучасних нуклеарних сімей.

Методика та процедура дослідження

Дослідження проводилося протягом 2006-2011 рр. Ним було охоплено 308 підлітків віком від 10 до 15 рр. з нуклеарних сімей (48,7 % дівчат, 51,3 % хлопців) ЗНЗ № 1 та ЗНЗ № 27 м. Чернігова.

У ході дослідження було використано такі методики: методику вивчення особистісної ідентичності Л. Шнейдер, тест "Его-стани" Е. Берна в адаптації Т. Партико та Г. Кучерявої, орієнтувальну анкету В. Смейкла та М. Кучера, опитувальник самоставлення В. Століна, розроблений нами вербальний особистісний диференціал, шкалу самоповаги для підлітків М. Розенберга, методику М. Куна та Т. Мак-Партланда "Хто я такий".

Отримані результати та їхній аналіз

Найчастіше в підлітків із нуклеарної сім'ї формуються такі типи особистісної ідентичності, як мораторій (27,8 %), дифузна (26,8 %) та псевдопозитивна (24,1 %), що розкриває дефекти різного характеру в стосунках і структурно-змістовій організації особистісної ідентичності. Лише 16,4 % підлітків із нуклеарної сім'ї досягли позитивної особистісної ідентичності, а ще 5 % – передчасної.

Як засвідчили результати, в підлітковому віці вже може мати місце реальна позитивна особистісна ідентичність. Факторизація групових матриць даних респондентів підліткового віку з позитивною особистісною ідентичністю дала змогу виявити її структурні особливості і психологічний зміст.

Факторному аналізу піддано показники шкал методик на особистісну ідентичність: опитувальника самоставлення В. Століна (крім шкали загального самоставлення), шкали самоповаги для підлітків М. Розенберга, орієнтувальної анкети В. Смейкла та М. Кучера, методики "Его-стани", вербального особистісного диференціалу.

У результаті обробки даних виділилися шість значущих факторів, які пояснюють 52,7 % загальної дисперсії.

Перший фактор (внесок у сумарну дисперсію 16,0 %) включив такі характеристики позитивної особистісної ідентичності, як очікування позитивного ставлення від інших (0,817), орієнтація на інших (0,816), самозацікавленість (0,789), самоповага (0,732), самовпевненість (0,699), балакучий (0,687), самоінтерес (0,671), саморозуміння (0,567), розумний (0,477), відкритий (0,460). На нашу думку, фактор показує готовність підлітка порозумітися з іншими, стати відкритим, цікавим для інших, а значить і для себе, упевненість у своїх можливостях зрозуміти самого себе. Відповідно до зазначених особливостей уніполярний фактор отримав назву "Взаємодоповняльні шляхи до саморозуміння: соціальний та особистий".

Другий фактор (внесок у сумарну дисперсію 10,9 %) охопив такі двополосні характеристики, як уважний (0,742), послідовний (0,641), добросовісний (0,634), Я Дорослого (0,603), поступливий (0,574), урівноважений (0,536), справедливий (0,528), чесний (0,519), стриманий (0,514), Я Родителя (0,478), самоприймання (0,434), аутосимпатія (0,426), розумний (0,404), Я Дитини (-0,520). Можемо припустити, що активне прагнення підлітка активізувати й розвинути его-стани Дорослого та Родителя своєї особистості, здатність застосовувати кожний у відповідних стосунках і ситуаціях стає ймовірним саме завдяки успішному досвіду взаємодії в батьківській нуклеарній сім'ї на основі різних моделей транзакцій. Наслідування зразків поведінки дорослого, який симпатизує собі та успішно адаптується, узгоджується з вимогливим і критичним ставленням до себе. Це дає змогу інтерпретувати фактор як "Адекватне відрефлексоване самоствавлення".

До *третього фактору* (внесок у сумарну дисперсію 7,9 %) увійшли такі індикатори: спрямований на справу (0,689), гнучкий (0,674), слухняний (0,604), співчутливий (0,564), відкритий (0,495), дружлюбний (0,492), аутоспрямування (-0,632). На наш погляд, цей біполярний фактор відображає нееоцентричне самооцінювання з одночасним прагненням до самопізнання, визначення мети, тому його позначено як "Активна постановка життєвих цілей і самоцінність".

Четвертий фактор (внесок у сумарну дисперсію 6,5 %) представили такі характеристики, як упевнений у знаннях (0,790), ерудований (0,559), сильний (0,547), енергійний (0,536), самоінтерес (-0,444), стриманий (-0,435). Таку психологічну картину, коли на протигагу когнітивно-поведінкової стабільності простежуються порушення емоційного аспекту, саморегуляції, утрачання інтересу до себе на деякий час, можемо охарактеризувати як "Реакція на усвідомлення своїх труднощів – криза саморефлексії та саморегуляції".

До *п'ятого фактору* (внесок у сумарну дисперсію 6,2 %) увійшли такі ознаки: аутосимпатія (0,672), самоповага (0,471), спокійний (0,465), оптимістичний (0,457), самостійний (0,437), самозвинувачення (-0,709). Цей двополосний фактор, вважаємо, показує прийняття себе, стабілізацію емоційного стану, тому його проінтерпретовано як "Стабілізація самоствавлення та відчуття осмисленості життя".

Шостий фактор (внесок у сумарну дисперсію 5,2 %) охопив такі характеристики одного полюсу, як компетентний (0,697), творчий (0,615), допитливий (0,527), другого – рішучий (-0,660), самоповага (-0,558), Я Родителя (-0,487). Протиставлення позитивних характеристик самовияву підлітка з позитивною особистісною ідентичністю нерішучій спробі заявити про своє "Я", незгоду з соціальними постановами виховної поведінки, яку трансливали батьки, ми розцінюємо як наслідок активізації саморефлексії, самокритичності перших, тому цей фактор позначено як "Критична ауторефлексія: досвід Я Дитини ↔ Досвід Я Родителя".

В цілому, повний структурний опис та аналіз змісту особистісної ідентичності дозволяє говорити про більш адаптивний її варіант у підлітків саме із позитивним типом і первинно повних нуклеарних сімей: психологічне співіснування позитивного оцінювання особистих характеристик і стабільного зв'язку з соціумом (сім'єю), критичність і постійна саморефлексія в самооцінюванні, сенсожиттєва потреба досягати результатів, цілей, здатність усвідомити свої труднощі, бажання самостійно їх подолати, знайти новий сенс і т. д. У той же час, психологічний зміст особистісної ідентичності підлітків із іншими (нижчими за ступенем розвитку) типами бажає кращого. Зокрема, підлітку з дифузною особистісною ідентичністю характерні: захисна самоідеалізація батьківського образу, невідрефлексована ригідна самоповага, криза саморозуміння та самоприйняття, внутрішній конфлікт, утрата інтересу до свого "Я", поступливо-інфантильна поведінка і т. д. Представникам псевдопозитивної особистісної ідентичності характерне амбіційне невідрефлексоване самоствавлення з дихотомічним локусом контролем, вузькі пріоритети за активного самоінтересу, захисний песимізм і т. д. Підліткам зі статусом психосоціального мораторію характерна підвладна позиція "Я" та активне непоступове прагнення набути владних повноважень загалом, активне самооцінювання, складна ауторефлексія та криза на особистісному і соціальному рівнях, неспівчутливе самоприйняття і т. д.

Слід зазначити, що складові позитивної особистісної ідентичності утворюють більш складний і розгалужений комплекс (порівняно з іншими типами). Найбільше зв'язків з іншими складовими має когнітивна оцінка. Найбільший показник кореляції зафіксовано між емоційним самооцінюванням і когнітивною активністю ($r = 0,66$, $p < 0,01$) в більш значущій за міцністю, обсягом і структурою кореляційній плеяді. Це можна пояснити тим, що в підлітків із позитивною особистісною ідентичністю визначальною є постійна активна оцінно-критична, саморефлексивна та саморегулятивна робота над собою заради особистісного самовияву вищого рівня, перетворення-вдосконалення.

Контент-аналіз відповідей підлітків за методикою "Хто я такий" дав змогу отримати дані, які доповнили психологічну картину особливостей позитивного типу особистісної ідентичності. Результати дослідження показують, що представники позитивної особистісної ідентичності орієнтувалися насамперед на сучасний стан подій, виражаючи себе частіше в дієсловах (наприклад, "я той, хто щасливо живе", "я той, хто здатен думати", "філософ: хочу зрозуміти світ і намагаюся це робити", "я дочка, яка любить батьків", "я син, який розуміє", "я людина, яка приймає себе"), що, на нашу думку, є свідченням позитивної активності та усвідомленості їхніх дій. Необхідно відзначити більшу кількість різновекторних відповідей у підлітків із позитивною особистісною ідентичністю (порівняно з усіма іншими типами: дифузний, мораторій,

псевдопозитивний, передчасний), що може свідчити про більш розвинений рівень рефлексії та гнучкості. Ці підлітки також швидше виконували методику "Хто я такий".

У подальших дослідженнях нами визначено, що для підлітків із позитивною особистісною ідентичністю (порівняно з представниками інших типів) більшою мірою властиве самокерування. У своїх оцінках вони виявилися найбільш розумними, слухняними, упевненими в знаннях, урівноваженими, що й склало основу найвищого рівня самоповаги завдяки неворожому ставленню матері та батька, особливо позитивного інтересу останнього. Для них найбільш важливими виявилися такі сімейні індикатори, як сімейна згуртованість, сімейна експресія і дозвілля, сімейний порядок та організованість [8].

Такий психологічний порядок наводить на думку, що, конституюючи позитивну особистісну ідентичність, сучасний підліток підтверджує свою здатність особистісно самокатегоризуватися, інтегруватися завдяки бажанню до самовияву, потребі перетворення, самокритичності та розвиненій саморефлексії. Цей процес не простий, навіть болісний і досить відповідальний для підлітка, який стає на шлях формування такої ідентичності.

Результати досліджень показують, що формування позитивної особистісної ідентичності підлітків із нуклеарної сім'ї – природний процес, за якого змістове прискорення та вчасне подолання можливих проблем у стосунках стає можливим за умови належної соціально-психологічної підтримки, самовиховання членів сім'ї, актуалізації конструктивної дії ідентифікації-інтерпретації, паритетної сепарації, диференціації. Зафіксована також дія емансипації [8].

Висновки

Досягнення підлітком із нуклеарної сім'ї ступеню позитивної особистісної ідентичності – прояв здатності до відрефлексованої особистісної зрілості, самовизначення не лише через інтерпретаційне ототожнення з батьками, а й автентичність із самим собою, критичну оцінку того, що відбувається.

Позитивна особистісна ідентичність підлітка з нуклеарної сім'ї – наслідок можливості вчасної скоординованої дії соціально-психологічних механізмів ідентифікації і сепарації в нуклеарній батьківській сім'ї, переходу на вищі соціально-психологічні рівні – диференціації, інтерпретації, які проявляються в рефлексивному активному позитивному стабільному самооцінюванні та самоприйнятті, ширшому соціальному орієнтуванні, інноваційній оцінці. Нова емоційна насиченість у стосунках підлітків і батьків формує онтологічне ядро особистості, забезпечує досягнення зрілої емоційної близькості між ними: це вже не повне злиття, але й не повна ізоляція.

Отже, наявність особливих внутрішньоособистісних передумов – готовності й бажання, активних дій досягти зрілого рівня та співчутливий сімейний вплив – є визначальними чинниками формування позитивної особистісної ідентичності дитини: набуття зрілості, відповідальності за своє життя та життєвий вибір, оптимального самоставлення, усвідомлення батьківського ставлення, активної життєвої саморефлексивної позиції, стабільного зв'язку з соціумом.

Використані джерела

1. Абдюкова Н.В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Абдюкова Надія Володимирівна. – К., 2000. – 264 арк.
2. Барский Ф.И. Представления об идентичности в рамках нарративного подхода / Ф.И. Барский, Д.А. Кутузов // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 67–77.
3. Бергер Б. Нуклеарная семья как первооснова цивилизации в исторической перспективе / Б. Бергер // Вестник Московского университета. – Серия 18. Социология и политология. – 2003. – № 3. – С. 93–100.
4. Болотова А.К. Временная динамика Я-концепции в подростковом возрасте / А.К. Болотова, В.А. Штроо // Мир психологии. – 2002. – № 2. – С. 106–110.
5. Гинзбург М.Р. Сформированность личностной идентичности как показатель успешности социализации в старшем подростковом и юношеском возрастах / М.Р. Гинзбург // Мир психологии. – 1998. – № 1. – С. 21–26.
6. Литвинова Н.А. Осознание подростками родительского отношения / Н.А. Литвинова // Психология и современное общество: взаимодействие как путь взаиморазвития : материалы 2 Междунар. науч.-практ. конф. / Санкт-Петербургский институт управления и права. – СПб. : СПБИУиП, 2007. – Ч. 1. – С. 201–211.
7. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації : [колективна монографія] / Під ред. Л.Г. Сокурянської. – Харків : Видавничий центр Харківський ун-т ім. В.Н. Каразіна. – К., 2000. – 207 с.
8. Примак Ю.В. Соціально-психологічні механізми формування особистісної ідентичності підлітків із нуклеарної сім'ї : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.05 "Соціальна психологія, психологія соціальної роботи" / Ю.В. Примак. – К., 2012. – 20 с.
9. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт ; пер. с нем. Г.И. Лойдиной / под ред. Т.А. Гудковой. – М. : Мир, 1994. – 320 с.

10. Титаренко Т.М. Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин : наук.-метод. посібник / Т.М. Титаренко, О.Я. Кляпець. – К. : Міленіум, 2007. – 142 с.
11. Шнейдер Л.Б. Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л.Б. Шнейдер. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2007. – 128 с.
12. Эриксон Э. Идентичность : юность и кризис / Э. Эриксон ; пер. с англ. / общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.
13. Marcia J.E. Identity in adolescence / J.E. Marcia // Adelson J. (ed.) Handbook of adolescent psychology. – N.-Y. : John Wiley, 1980.
14. Mead G.H. Mind, self and Society / G.H. Mead. – Chicago : The Univ. Of Chicago, 1976.

Prymak Yu.V.

POSITIVE PERSONALITY IDENTITY OF AN ADOLESCENT FROM A NUCLEAR FAMILY

The structural specific features and the content of positive personality identity of adolescents from a modern nuclear family are discussed in the article. Author draws attention to the fact that a nuclear family is a leading, socially recognized modern model, which consists of parents and children, the latter of which are dependent on the first and unmarried. Having applied the procedure of factor analysis, the author gives a detailed description of the content of positive type personality identity. According to the results, the content of positive personality identity of a teenager from a nuclear family includes the psychological coexistence of personal characteristics positive assessment and stable communication with a family, the criticality and constant self-reflection on self-assessment, sense of need to achieve results, goals, ability to understand one's difficulties, the desire to overcome them and to find a new sense. For these adolescents there have been revealed the most important family indicators such as family cohesion, family expression and entertainment, family order and organization. The author concludes that the achievement of positive identity by an adolescent from a nuclear family is a consequence of the timely coordinated action of such psychological mechanisms as identification and separation, their transition to higher social and psychological levels. The obtained results make it possible to substantiate the idea of social and psychological complexity of these mechanisms in the forming personality identity of teenagers from a nuclear family.

Key words: *positive personality identity, adolescents, nuclear family, reflected self-attitude, identification, self-categorization, ways of self-understanding, self-reflection, sense of need for results.*

Стаття надійшла до редакції 23.09.2013

